

Dette værk er downloadet fra Slægtsforskernes Bibliotek

Slægtsforskernes Bibliotek drives af foreningen Danske Slægtsforskere. Det er et privat special-bibliotek med værker, der er en del af vores fælles kulturarv omfattende slægts-, lokal- og personalhistorie.

Støt Slægtsforskernes Bibliotek – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug. Videre publicering og distribution uden for husstanden er ulovlig.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Sønderjydsk

MÅNEDSSKRIFT

Udgiven af Historisk Samfund for Sønderjylland
ved H. Neumann, Christian Stenz og W. Christiansen

INDHOLD:

Heinz Heimann: Bebyggelsen på Arnæs

Asger Nyholm: Privatskoler og sprogkamp i Tønder 1851-64

J. Raben: En slotsgartnerfamilie og minder fra det gamle Gråsten

Urban Schrøder: Alterlys som offer til kirken ved begravelse

Fortegnelse over dagbladsartikler 1956 vedrørende sønderjysk historie m.m.

Sønderjydsk månedsskrifts ekspedition: Viceskoleinspektør W. Christiansen, Brorsonsvej 37, Tønder
Museumsinspektør H. Neumanns adresse er: Åstrupvej, Haderslev.
Viceskoleinspektør Chr. Stenz adresse er: Chr. Paulsen skolen, Flensborg

BEBYGGELSEN PÅ ARNÆS

Af Heinz Heimann

Arnæs var i sin tid en ubeboet ø i Slien med en tæt bevoksning af ege- og bøgetræer. På det sted, hvor nu kirken er beliggende, skal der have været en borg, hvis ejere var i stand til at hindre sejladsen gennem Slien, hvis ikke de søfarende indvilligede i at betale den afgift, de krævede.

Arnæs nævnes første gang i „Sliharde Dingswinde“ fra 1472. Nord for Arnæs også ved Slien, ligger købstaden Kappel. Denne by stod i 1666 under arveherren fra Roest, hr. Detlef von Rumohr. Da det kom til uoverensstemmelser mellem en stor del af borgerne og deres herre, anmodede de om at måtte få lov til at bosætte sig på Arnæs. Overherredømmet over denne ø havde kong Christian den Femtes svoger, hertug Christian Albrecht af Slesvig-Holsten. Han opfyldte kappelboernes ønske og gav dem valget mellem Pagerø, Ellebjerg og Arnæs. Da man bestemte sig for sidstnævnte sted, bad hertugen ritmester Kay Vilthagen om at tage dem i ed. Gennem domkirkefoged Detlef Jensen, der også ønskede at flytte, opfordredes de udvandrede til at give møde på Arnæs den 11. maj 1667 klokken otte. De 67 familier, der indfandt sig, lovede og svor så med bøjede knæ og opstrakte fingre, at de ville være hertugen tro og vise ham lydighed i krig og i fred.

Nybyggerne bad hertugen om hjælp, og han gav dem det privilegium, at de med medetøj og net måtte fiske i Slien, og at de måtte sætte indhegninger til sildefiskeri.

Øen deltes gennem en vej i to lige store dele, og hver familie fik anvist et næsten lige stort stykke jord. Skovene fældedes, og træet anvendtes til opførelse af deres huse. Polirdammen, midt i byen, hvor gabestokken fik sin opstilling, jævnedes først senere.

Det tog dog et stykke tid, inden byen ret kom i vejret. Kort efter flytningen døde nemlig på en gang 18 mænd, og i 1694 ødelagde stormfloden seks huse. I året 1700 stod der kun 17 beboede og 8 tomme huse på øen. Men senere steg tallet. 1758 havde Arnæs 56 huse, 1769 67, 1821 97 og i dag er der 120 huse. I begyndelsen af det nittende århundrede var der på øen 28 skibe og 1834 52.

Gennem arbejde og sparsommelighed hævedes velstanden. På Slien hentes sild og andre fisk, der blev røget og solgt til Saksen. Flere røgerier forarbejdede desuden pølser, et lysstøberi fremstillede lys, bryggerier og

brænderier blomstrede, og i 1780 byggedes der på værftet adskillige skibe, der solgtes til Bremen, Bergen, Hamborg og især til København. Foruden købmænd fandtes der i Arnæs flere håndværkere: fire snedkere, tre slagtere, tre skomagere, en smed, en kunstmaler m. fl.

Der byggedes store pakhuse, hvor der lagredes korn, smør, flæsk, røgede skinker, ost, æg, som landmændene bragte vinteren igennem, og som om foråret blev bragt til fremmede lande. Om efteråret kom skibene så tilbage med træ, læder, linned, tøj, byggemateriale, og det solgtes til beboerne i Angel og på Svans. I 1781 eksporteredes der f. eks. til København 1097 tøn-

der smør, 2770 stykker ost, 2828 pund røgede pølser, 133 flæskesider, 310 skinker, 803 tønder rug, 264 tønder hvede og 653 tønder boghvede.

Når skibene kom hjem, fejredes der store fester i de mange kroer, som fandtes på Arnæs. Måske var det sidste gang, man samledes, døden stod jo altid på lur derude på havet. Således gik ti skibe til bunds i årene 1785 til 1836, og det samme var tilfældet med et, der på Gotland skulle hente sten til opførelsen af en kirke. Da der manglede midler til dette foretagende, bad man kongen i København om hjælp. Han udstedte et brev, der tillod tre mænd fra øen at foretage en indsamling. Hertugen sendte også et stort beløb. Bygmesteren, en skibsbygger, opførte kirken på samme måde som man byggede et skib. Derfor har man da i Arnæs en af de få skibskirker, der findes. Den stod færdig i 1673. 1669 fik Arnæs sin første præst, og gudstjenesten foregik da i et privathus. Alteret med sine 24 figurer er en gave fra en polsk kammerherre og stammer fra kirken i Borne. Hvorfra prædikestolen med årstallet 1667 stammer, ved man ikke, men sagnet fortæller, at den er kommet fra en kirke på Nordstrand. En fisker fandt den efter en stormflod i Vesterhavet og tog den med sig.

En af de mest kendte personer, der er født på Arnæs, er dr. Jakob Chr.

Georg Adler. Han var søn af præsten Georg Adler og blev født den 8. 12. 1756. 1783 blev han professor i København, 1792 overkonsistorialrat og biskop over hertugdømmet Slesvig og på samme tid provst i Tønder.

På det sted, hvor der fandtes en lille træbro, byggedes der 1796 en dæmning, og dermed blev Arnæs gjort landfast med Angel. Til Svans foregik forbindelsen derimod med en færge. 1869 blev der anlagt en ny vejdæmning og tørlægning af det mellemliggende stykke berøvede øen sin smukke idylliske karakter, men alligevel er denne lille by i Slien nok et besøg værd.

PRIVATSKOLER OG SPROGKAMP

i Tønder 1851-64

Af seminarieforstander, dr. theol. Asger Nyholm, Tønder

Da dansk sprog ved Tillisch's sprogreskripter blev indført i de offentlige skoler i Tønder 1851, rejste der sig ganske naturligt det spørgsmål blandt reskripterens modstandere, om de ad privat vej kunne sikre deres børn tysk undervisning. Dermed blev sprogkampen ført ind på hjemmeundervisnings område. Privatskolerne blev faktorer i sprogkampen, og blev det iøvrigt ikke blot fra tysk, men også fra dansk side.

Da der hidtil kun er givet meget mangelfulde oplysninger om privatskolerne i sprogreskriptets tid, skal der her gives en oversigt over dem. Det drejer sig om 3 tyskorienterede skoler i byen og 1 udenfor byen samt om 3 danskorienterede skoler. En skole forventedes at være danskorienteret, men viste sig at være det modsatte. Endelig kan nævnes en asylskole, der blev oprettet på dansk initiativ.

Allerede i november 1851 havde fem familier antaget seminarister som privatlærere. Den særdeles nidkære konstituerede borgmester C. A. Kjær ønskede derfor snarest at få de tyske seminarister sønden ud af byen. „De er altfor billige tyske privatlærere og i det hele nogle slemme drenge.“ Det ser ikke ud til, at man greb ind. Formodentlig var det undervisning, der blev givet udenfor skoletiden, og som myndighederne derfor ikke havde nogen ret til at blande sig i.

Efter gældende bestemmelser var der skolepligt. Men det var dog tilladt at sørge for børnenes undervisning på anden måde. Myndighederne måtte i så fald have ret til at føre en vis kontrol med den private undervisning. Denne ret benyttede Kjær sig af. Han førte en energisk kamp mod den tyske privatundervisning.

Det blev således forbudt en frk. Prahll og en mad. Leisner at undervise

ikke-skolepligtige børn i læsning og skrivning, medmindre det skete på dansk. Det blev tilkendegivet en mad. Semler, der ved siden af håndarbejde underviste i tysk læsning, at det måtte anses for skadeligt for den offentlige danske undervisning, at børnene fik deres første læseundervisning på tysk. Hun måtte derfor ikke give tysk læseundervisning til børn, der endnu ikke havde besøgt skolen eller fået 2 års offentlig skolegang. Hvis hun overtrådte denne bestemmelse, ville al undervisning blive hende forbudt.

Et specielt problem frembød religionsundervisningen. Da man snarest muligt ønskede indført konfirmation på dansk, indførte man undervisning på dansk i et hurtigere tempo i faget religion end i de andre fag.

Først forlangte man dansk religionsundervisning i privatskolerne. 4 fædre indsendte protester. De anmodede om tilladelse til at lade deres børn få privat religionsundervisning på tysk og konfirmeret på tysk. De blev afvist. Man hævdede, det ville blive opfattet som en begunstigelse af de bedrestillede, hvis man imødekom deres andragende. Så indførte man dansk religionsundervisning i alle klasser i den offentlige skole. Der kom en protest fra købmand Todsén, der bad om tilladelse til at få sine børn fritaget for den danske religionsundervisning i skolen og lade sine og eventuelt ligesindedes børn få privat tysk undervisning. Det blev afslået, idet man dog tilføjede, at det stod ham frit for at lade sine børn undervise ved hushænder, vel at mærke, når han rettede sig efter den bestemmelse, der gjaldt for privatskoler, at religionsundervisningen skulle foregå på dansk.

Man havde nemlig sikret sig på forskellig vis overfor privatskolerne. Det var udtrykkelig fastslået, at bevilling kun burde gives til „individer, hvis personlighed og navnligén hvis tidligere såvel politiske som moralske forhold give de fornødne garantier, således at de uden betænkelighed kunne admitteres som ungdomslærere.“ Og det blev udtrykkeligt krævet, at der skulle tages tilbørligt hensyn til undervisningen både i dansk og i tysk, og at religionsundervisningen skulle foregå på dansk.

Der blev som sagt oprettet ialt tre tyske privatskoler.

Den første blev oprettet af Peter Jespersen i 1851. Han var fra Angel (f. 1806), blev dimitteret fra Tønder seminarium 1829 og blev straks knyttet til skolevæsenet i Tønder, hvor han blev elementarlærer ved Vajsenhusets skole. Han var pietistisk præget, var et virksomt medlem af bibelselskabet, var aldeles upolitisk og som lærer dygtig og velanskrevet. Da han ikke turde påtage sig at undervise på dansk, som sprogreskriptet krævede det, blev han afskediget med pension. Han gav sig så til at undervise privat, foreløbig udenfor skoletiden, som han i og for sig også havde gjort før. Kjær prøvede at få det forbudt. Han hævdede, at Jespersen var tilstrækkeligt økonomisk sikret, idet han dels havde sin pension, og dels havde fået et hverv ved byens sparekasse. Ministeriet udfærdigede et påbud til de

lokale myndigheder om at forbyde Jespersen at undervise, men skrivelsen er dog påtegnet: Uafgjort sag, ikke afgået. Jespersen kunne fortsætte.

Jespersens institut, som det kaldtes, trivedes godt. Da Biskop Boesen visiterede skolerne i 1859, fandt han Jespersens skole „ret tilfredsstillende“, måtte kun stille krav om, at børnene også lærte at skrive dansk. I 1861 kunne han indberette: Alt var ret tilfredsstillende, men intet fortrinligt. Af de tyske privatskoler bestod Jespersens længst. Den blev nedlagt 29. september 1862, uvist hvorfor.

I begyndelsen af 1853 oprettede Fr. Wildenrath en privatskole. Han var født 1816. Hans fader var postmester i Tønder. Han studerede jura, men fuldførte ikke studiet. Tilladelsen til skolen var givet på den betingelse, at der skulle undervises på dansk, undtagen i 3 fag — og religionsundervisningen skulle selvfølgelig være dansk. Ved Boesens visitats 1855 underviste Cornelius Appel i religion. Wildenrath underviste selv i dansk, men magtede det ikke. Boesen indskærpede ham, at betingelserne skulle overholdes, hvis han ville fortsætte. I 1857 gik skolen ind af mangel på tilslutning.

I 1853 begyndte cand. theol. C. W. Meyer også en dansk privatskole. Skolen var forpligtet til at give 4 timer ugentlig undervisning i dansk. Meyer havde deltaget i tre-årskrigen på slesvig-holstensk side. I 1854 måtte den tilsynsførende for hele skolevæsenet i byen, andenpræst J. M. Dahl, indberette til kirkevisitatoriet (d. v. s. amtmand og provst), at der ikke på timeplanen var afsat timer til dansk religionsundervisning, og at undervisningen i dansk var utilfredsstillende, at børnenes modersmål blev behandlet som et fremmedsprog. Meyers tidligere aktive modstand mod den danske sag var afløst af passiv modstand. Dahl henstillede, at man nægtede Meyer tilladelse til at fortsætte som privatskolelærer. I modsat fald ville Dahl ikke være inspektør for Meyers skole. Kirkevisitatoriet gav Meyer tilhold om at ophøre med sin private undervisning. Man kunne ikke se, at han søgte at tilintetgøre „de ufordelagtige indtryk og meninger, hans deltagelse i oprøret som friskaremand havde måttet fremkalde om ham“.

Den 14. januar 1854 blev Meyers tilladelse til at holde skole ophævet, og det blev ham påbudt at afholde sig fra offentligt skolehold. Han blev siden præst for en tysk menighed uden for London.

En privatskole udenfor byen hører med i billedet.

Møgeltønder sogn hørte til „de kongerigske Enklaver“. Da disse områder i Vestslesvig af særlige historiske grunde — i modsætning til det øvrige Slesvig — hørte under den danske grundlovs område, havde befolkningen her også personlige frihedsrettigheder, som ikke var gældende for hertugdømmets beboere, altså heller ikke for Tønders borgere. De var bl. a. mere frit stillet, hvad skolevæsenet angår.

Man havde i Møgeltønder haft en privatlærer Mathiesen (dimitteret fra Tønder), men han fik ansættelse i Nibøl. Man havde så prøvet at få den

tidligere præst i Løjt, A. D. Grauer („Den meenederske Insurgentpræst“ kaldes han et sted) til at påtage sig hvervet. Men det strandede på økonomiske spørgsmål. I 1861 blev der gjort forsøg på at få Mathiesen tilbage til sognet som degn, men det mislykkedes.

Imidlertid fandt man en løsning, da lærer Lorenzen (dimitteret fra Skaarup) opgav sit lærerembede i Frederikskogens skole, da den skulle være dansksproget. Ham lykkedes det at få ansat som privatlærer. Der blev rejst en skole på en grund, der tilhørte Bernd Feddersen på Roi. Den lå lige uden for bygrænsen, ved vejen til Møgeltoender.

Lorenzen skal have været en dygtig skolemester. Men skolen var, som det hed i „Itzehoe Nachrichten“ en modvægt mod „Die Rödinger Danisierungsanstalt“. Den blev søgt af „Børn fra Tønder, hvis Forældre troe sig forurettede ved Sprogskriptet“.

Et håbløst foretagende var Borcherts privatskole. Borchert havde haft til opgave at indføre dansk sprog i Læk, Agtrup og Veesby. Det gik rent galt. Han måtte afskediges på grund af „voldsom og ustyrlig adfærd“. Nu søgte han tilladelse til at oprette privatskole i Tønder. Pastor Dahls gode hjerte løb af med ham. Han undskyldte Borcherts adfærd med en henvisning til ulykkelige familieforhold, og da kirkevisitoriet ikke fandt risikoen så stor, da det jo stod forældrene frit for, om de ville sende børnene i skole hos ham, fik Borchert tilladelsen i 1858.

Dahl kom bittert til at fortryde sin godhed. Først lavede Borchert en timeplan, der havde 10 tysktimer om ugen og i øvrigt 1 time dansk, 2 timer fædrelandshistorie og 1 time geografi. Dahl forlangte 5 timer taget fra tysk og fordelt på de andre fag.

Biskop Boesen besøgte skolen på sin visitats 1858. Han fandt den „høist mådelig“. Dahl måtte erkende, at skolen burde lukkes. Børnene blev tiltalt på tysk og talte tysk indbyrdes. Timeplanen blev ikke overholdt — Borchert kendte den end ikke —, og børnene læste og skrev tysk i timer, der var afsatte til andre fag. Skolen blev lukket den 1. maj 1859, og Borchert takkede Dahl for hans venlighed ved at lade indrykke i „Intelligentsbladet“ (byens lokale ugeavis) et digt af Fr. Rückert, der ironiserer over dem, der lægger overdreven vægt på sprogundervisningen.

I øvrigt måtte myndighedernes indblanding i privatskolernes sprog opgives. Der var en del uenighed mellem embedsmændene om sagen. Seminarieforsøger Kühnel og pastor Dahl ville ubetinget kræve dansk undervisningssprog i privatskolerne og provst Tidemand føjede dertil en fordring om, at hvis man holdt huslærer, skulle denne give dansk religionsundervisning og 4 timers undervisning i dansk sprog om ugen. Amtmanden, grev Arthur Reventlow ønskede derimod at overlade forældrene selv at træffe bestemmelse om sproget ved privatundervisningen. Det blev af

regeringen bestemt — under pres fra udlandet — at sproget skulle være valgfrit ved hjemmeundervisningen. (9/1 1861).

Den første af de danske privatskoler blev oprettet af Vilhelmine Rosenvinge. Hun var gouvernante hos en toldinspektør i byen. Det var meningen, hendes skole skulle være „Spiren til et dansk privatinstitut“. Dets skæbne har desværre ikke kunnet efterspores. Den nævnes ikke i nogen af visitatsindberetningerne.

Mere liv har der åbenbart været i det pigeinstitut, som Albertine Sørensen oprettede fra maj 1855. Det var, som det hed, „beregnet for børn af de mere dannede klasser“. Det havde 30 timers ugentlig undervisning, og faget dansk fik „et overveiende antal timer fremfor de fremmede sprog“. Det begyndte med 12 børn. Biskop Boesen har ikke besøgt det på sine visitatser, men — skriver han — „man syntes ret tilfreds med dets præstationer“. Skolen bestod endnu i 1864 og fik under krigen et tilskud på 200 rigsdaler af den danske regering.

Den såkaldte rektorklasse, der var et levn fra den tid, da byen havde en latinskole, stod fra 1856 uden ledelse. Nogen nybesættelse af embedet fandt ikke sted. Man ventede på den omordning af hele byens skolevæsen, som var under forberedelse, — og man kom til at vente længe. Den tilsynsførende inspektør for hele byens skolevæsen, andenpræsten J. M. Dahl, som under sit nære samarbejde med grundtvigske lærere som Sigfr. Ley, Cornelius Appel, J. J. Rosendal o. fl. var kommet til at dele deres folkelige skolesyn, ønskede rektorklassen helt afskaffet. Blot de flinkeste drenge i øverste folkeskoleklasse fik en videregående undervisning i fysik, matematik, verdenshistorie og engelsk, så var han tilfreds. Den nye seminarieforstander Kühnel ville have indrettet en højere borgerskole, der samtidig skulle være øvelsesskole for seminariet og stå under seminarieforstanderens specielle tilsyn. Borgernes repræsentanter, „deputeretkollegiet“, frabad sig heroverfor at få skoletilsynet overdraget til en mand, der i national henseende var af så ekstrem retning som Kühnel, der ville rive det tyske sprog i Tønder op med rode. Den nye provst Hjort ville have en særlig realskole, hvis rektor skulle være inspektør for byens skolevæsen, „som aldeles må holdes ude fra seminariet“.

Således stod interesserne imod hinanden, tiden gik, og man hjalp sig med en ordning omtrent som den, Dahl og hans grundtvigske lærerstab ønskede. Men byens danske embedsstand savnede hårdt en højere skole. Den 20. december skrev fysikus Ulrik til departementschef Regenburg: „Savnet af en god skole er for tiden virkelig så følelig her i byen, at en reorganisation vil blive modtaget med levende påskønnelse og snart vinde anerkendelse selv af dem, der helst vil have den tyske“. Også provst Hjort pressede på for at få en realskole oprettet.

Da der stadig intet skete, valgte de interesserede en komité til at tage sig

af sagen. Den bestod af fysikus Ulrik, kancelliråd Eleaser Cohen, der var herredsfoged i Slogs herred, og borgmester Holm. Sagen fandt støtte hos amtmanden, grev Brockenhus Schack, og hos provst Hjort. De ansøgte kongen om understøttelse til en højere undervisningsanstalt for drenge, idet de ønskede deres børn en bedre uddannelse end den, der blev ydet i børneskolen i byen. Sagen blev forelagt kongen i maj 1861. Man hævdede fra ministeriets side, at en sådan højere uddannelsesanstalt ville kunne få stor og gavnlig betydning for hele den vestlige del af Slesvig. Kongen bifaldt den 23. maj, at der blev bevilget en årlig understøttelse på 500 rdl. til en sådan skole.

Den 3. oktober 1861 blev *Tønder private Realskole* åbnet med 17 elever. En tysk embedsmandssøn var blandt de indtegnede. Det blev fremhævet, at det betød meget, at forældrene ikke mere var nødt til at sende deres børn til uddannelse i Ribe, Flensborg, Åbenrå eller Husum.

Realskolens leder blev Jacob Severin Deichmann Branth. Han var født 1831 i Nykøbing Mors, hvor faderen var toldforvalter, men efter moderens tidlige død blev han opdraget hos sin morbroder, provst Deichmann i Ferslev ved Ålborg. Som teologisk student var han påvirket af Kierkegård, men omgikkes iøvrigt grundtvigske kammerater, bl. a. Otto Møller. På en udenlandsrejse efter sin embedseksamen 1857 besøgte han teologen A. Tholuck i Halle, hvis på én gang pietistisk farvede og formidlende indstilling åbenbart harmonerede med hans egen. Efter sin hjemkomst var han en tid huslærer på en gård ved Bregentved, og holdt i denne tid to vintre i træk bibellæsninger i en landsbyskole i sognet. Om hans pædagogiske evner vidner en lærebog i naturlære, som han skrev i Tønder. Den blev i mange år brugt af Poul la Cour på Askov. Sine yderliggående grundtvigske kollegers frygt for skoletvang delte han ikke. Da børnene var fremtidige statsborgere, kunne staten efter hans mening ikke være tjent med at lade dem vokse op i uvidenhed. Branth var en fremragende botaniker.

Ejendommeligt nok blev skolens anden lærer, der blev ansat i 1862, også en kapacitet på det naturvidenskabelige område. Det var en Tønder-seminarist, Chr. Peter Jacobsen. Han var født 1841 i Bjolderup. Faderen var møllebygger og sad i små kår. Moderen døde efter fødselen, og drengen blev opdraget hos en onkel på en gård udenfor Kolding, hvor han fik interesse for landbrug. Han tog eksamen fra Tønder seminarium 1862 med udmærkelse og blev derefter lærer ved realskolen.

I sommeren 1862 kunne provst Hjort indberette til Regenburg, „at det gik godt med realskolen, der til efteråret ville have over 30 elever. Begyndelsen til dette værk har været god, endog over al forventning god“, skrev provsten i november 1862. Skolen besøgte af flere fra tysksindede hjem. Myndighederne indstillede til kongen, at tilskudet blev forhøjet til 1000 rdl. årlig. Så ville man kunne ansætte en tredje lærer, og man ville kunne

undgå, at mange forældre sendte børnene til skoler med tysk undervisningssprog i det sydlige Slesvig eller Holsten, „hvor børnene tilligemed det tyske sprog i almindelighed indsuge tyske grundsætninger“.

Da tilskudet i april 1863 blev forhøjet, kunne man ansætte en tredie-lærer. Det blev Julius Nicolai Jensen. Han var født 1833 i Hammer, opdraget hos sin morfader, lærer J. H. Schou, og siden uddannet på Jonstrup seminarium. Derfra blev han i 1853 dimitteret med karakteren: meget due-lig. Han var nogle år lærer i København og tog samtidig kursus på det såkaldte Monrad'ske kursus. 1861 var han blevet lærer ved Tønder semi-narium, fortrinsvis i fagene naturvidenskab og matematik.

Endnu nogle lærere havde timer med realskolen: organist Jastrau havde undervisning i tegning, den førnævnte Fr. Wildenrath i tysk, og endelig brugte man også den udpræget grundtvigsk indstillede J. J. Rosendal som lærer ved realskolen.

Kort efter Dannevirkes rømning i 1864 forlod de fleste danske lærere Tønder. Situationen blev dem for truende. Ejendommeligt nok gælder dette ikke Branth og Jacobsen. Skolen var kun standset nogle dage. Den 11. fe-bruar kunne den atter begynde med en snes elever. Først den 19. marts blev skolen midlertidigt lukket. Men Branth havde dog ikke opgivet håbet om at få den åbnet igen — eller eventuelt få den omdannet til en dansk borger-skole.

Hans håb gik ikke i opfyldelse. Man påstod, at skolen blev drevet „im-national-dänischen Sinne“, og at Branth og Jacobsen var „ultradanske“ — skønt Branth, som han skrev, fra „den hidsigere danske side“ var blevet beskyldt for „alt for stor hensyntagen“.

De to lærere begyndte så på privatundervisning af de dansksindedes børn, som de læste med i afdelinger på 3—4 elever, der blev undervist et par timer daglig i forældrenes huse. Branth ønskede meget, at ministeriet foreløbig ville „holde realskolens levninger oppe“ og havde ikke lyst til at forlade byen. „Jeg ved, at tyskerne gerne ville, at jeg skulle bort, og der-for gør jeg mig umage for at blive“. Ministeriet bevilgede realskolen yder-ligere 300 rdl. Men 14. maj måtte Branth meddele, at han havde fået endel-igt afslag på en anmodning om at måtte fortsætte skolen.

Skønt forholdene var alt andet end behagelige, foretrak Branth endnu at blive, „fremfor at rejse bort med den følelse at være en forjaget flygt-ning“. Jacobsen og han læste endnu nogen tid et par timer daglig med 12 drenge. Hvornår de endeligt forlod byen, lader sig vel ikke oplyse.

Alle skolens tre lærere fik siden en smuk position i Danmark. Branth fik forskellige præsteembeder, sidst i Ovsted-Tåning ved Skanderborg, men sit navn fik han som botaniker, kendt langt uden for landets grænser, hædret herhjemme som æresmedlem af botanisk forening. Jacobsen blev en tid lærer ved realskolen i Thisted, men gjorde sig bemærket ved sin store viden

på landbrugsfagligt område, så han fra 1873 kom ind i ledelsen af markfrøkontoret i København.

Julius Nikolai Jensen blev også en fremtrædende skikkelse på landbrugsfagligt område. Han blev ejer af Anderupgård på Fyn og siden af Skrillingegård. Han fik en række tillidsposter blandt de fynske landmænd, var medlem af landhusholdningsselskabets bestyrelsesråd, og de sidste 4 år af sit liv sad han som repræsentant for 6. landstingskreds i landstinget, valgt af højre.

De offentlige danske skoler, der blev oprettet i Tønder under sprogreskripterne, vandt ikke befolkningens hjerte. Det ser ud til, at disse tre mænd ville have formået at skabe respekt om den private danske realskole, hvis de havde fået lov at fortsætte.

Noget for sig er den danske Asylskole. Den var oprettet af den varmhjertede, meget socialt interesserede og varmt danskfølende „Physicus“ (d.v.s. amtsslæge) Ulrik.

Om denne asylskole indberetter biskop Boesen 1861: „Den bliver i høj grad besøgt og synes allerede at virke til velsignelse. Bestyrerinden er degnenen Johannsen fra Burkal, som synes dertil at være vel skikket. Ved mit besøg i denne forskole vare cirka 50 småe børn tilstede, som ved deres virksomhed og forhold gjorde et meget godt indtryk“.

I ydre henseende kan resultatet gøres op således: Da dansk styre ophørte i Tønder 1864, var der ingen tyske privatskoler i byen, men en tysk privatskole uden for bygrænsen. Der var to danske — velanskrevne — privatskoler og en lige så velanskreven dansk asylskole. Man bør dog afholde sig fra heraf at drage slutninger med hensyn til stemningen i den hjemmehørende befolkning.

VIGTIGSTE KILDER:

- Tønder Byarkiv. Skolesager. Sager vedr. Privatskoler. 1852—65. Landsarkivet. Åbenrå.
Visitatsindberetninger til biskoppen, Landesarchiv. Gottorp. Abt. 18. nr. 42.
Biskoppens visitatsindberetninger til Ministeriet. Slesv. Minist. 3. Dpt. 1850—63. Indberetninger om Visitationer. I. Generalvisitationer, 1855—62. Rigsarkivet.
Breve i Regenburgs arkiv. Rigsarkivet.
Tønder Realskole. Nordisk Skoletidende 6/5 1863.
Vestslesvigsk Tidende 7/1 1861, 17/10 og 5/11 1862.

EN SLOTSGARTNERFAMILIE

og minder fra det gamle Gråsten

Af J. Raben

I godt 121 år har en gartnerfamilie Petersen været knyttet til Gråsten slot. Den ældste, Hans Peter Petersen, blev i 1719 af greve Carl Ahlefeldt ansat som slotsgartner og fortsatte også efter Ahlefeldternes konkurs under de Augustenborger hertuger, der erhvervede Gråsten. De to følgende søn-

nen Dietrich Carl og dennes søn Hans Peter Petersen blev i hertugelig tjeneste indtil den sidstes død 1841.

Den ældre Hans Peter Petersen har som 78-årig, — 1772 optegnet en del erindringer fra Gråsten, der foruden hans personlige forhold giver en interessant karakteristik af greve Carl Ahlefeldt, om de vanskelige forhold efter konkursen, om slottet og orangeriet, om overtagelsen af de augustenburgske hertuger. Hans P. Petersen begynder med oplysninger om sin egen familie:

„Anno 1694 er jeg født på Sct. Johanni dag; straks efter fødselen modtog jeg den hellige dåb. Hr. Jürgen Poss holdt mig over dåben, Hans Juhli og Anna Jacobs var mine faddere.

Anno 1700 den 6. april blev min sal. hustru født. Den durchl. prinsesse til Østerholm holdt hende over den hellige dåb, og efter hende fik hun navnet Augusta Elisabeth. Faddere vare: Hs. durchl. prins Carl og den nådige frøken von Eidelberg. —

Denne min elskede hustru hensov i Herren den 3. maj 1761, 61 år gammel, — med hende har jeg haft fire børn:

1. *Christian August*, født d. 23. juli 1727. Hs. højfyrste Durchlauh, hertugen holdt ham over dåben ved sin staldmester Dührkopp, faddere vare Turnier og jomfru Knespel.

2. *Friderica Lovisa*, født d. 31. maj 1729, den durchl. hertuginde holdt hende over dåben ved min svigermoder. Hr. Herlev og madame Brandt vare faddere.

3. *Dietrich Carl*, født den 8. oktober 1734. Hr. kammerskriver Schütz holdt ham over dåben. Han fik navn efter sin bedstefader og onkel. Faddere vare fru staldmesterinden og Brandt.

4. *Henrietta Sophia*, født den 11. marts 1743. Kammerrådinde von Günderoth holdt hende over dåben. Faddere vare madame Hagen og hr. kammerskriver Vogt.

Den almægtige Gud, som har skabt os og bragt os for dagens lys, give dem nåde og velsignelse og bevare dem til det salige og evige liv.“

I Gråsten-Adsbøl kirkebog nævnes følgende:

„1726, den 10. Oktober ist Mons'r Hans Peter Gärtner zu Gravenstein mit seiner vorhero verlobten Braut Jgfr. Augusta Haackin copoliret worden.“

Hun er altså født Haack og blev ifl. kirkebogen begravet i Gråsten den 8. maj 1761.

Om Hans Peter Petersens død melder kirkebogen: „Hans Petersen Gärtner auf Gravenstein, gestorben 7. März 1782, begr. 14. März, hat nachgelassen 2 Kinder und 12 Kindesinder, in einem Alter von 88 Jahren 2 Monathen.“

Derefter må to af børnene være døde før faderen.

Det nævnes ikke, hvor Hans Peter Petersen og hustruen er født, men begge må være fra Als. Når Hans P. Petersen nævner hr. Jürgen Poss, der holdt ham over dåben, må det være en søn af Alexander Poss, kgl. pensionarius på Gammelgård. Jørgen Poss var fra 1688—1714 kapellan i Egen og derefter, indtil sin død 1721 sognepræst i Oksbøl på Als.

Den nævnte prinsesse på Østerholm, der holdt hustruen over dåben, er en datter af hertug August af Nordborg, Auguste Elisabeth, født den 23. maj 1669. Hun døde som stilftsdame i Herford den 9. april 1709.

Prins Carl, der var fadder ved samme dåb, er hertug August's søn Christian Carl, født den 20. august 1674, der på grund af sit giftermål med Dorothea Christine v. Aichelberg måtte give afkald på sine fyrstelige retigheder. Han døde i Sønderborg den 23. maj 1706.

Frk. von Eidelberg (skal hedde Aichelberg), datter af hertug August's amtmand på Nordborg, Johan Frantz v. Aichlberg, født 25. januar 1674, var hofdame hos hertug Augusts enke, Elisabeth Charlotte, på enkesædet Østerholm, senere gift med forannævnte hertug Christian Carl. Hendes søn, Frederik Carl, var den sidste hertug af Nordborg og Pløn. Hun døde den 22. juni 1762 på sit enkesæde Reinfeld.

Hertugen, der holdt den første søn over dåben ved staldmester Dührkopp, er hertug Christian August af Augustenborg, der 1725 erhvervede Gråsten m. v. efter den ahlefeldske konkurs. Hans gemalinde Frederikke Luise, født grevinde af Danneskjold Samsøe er gudmoderen til Hans P. Petersens datter af samme navn.

* *

Hans Peter Petersen den ældre kom i gartnerlære i slotshaven på Gråsten, og senere fra 1. marts 1715—30. september 1717 arbejdede han til videre uddannelse som gartnersvend i slotshaven på Frederiksberg. Hans svendebrev opbevares i museet på Sønderborg slot. Det er kunstnerisk udført på pergament med tuchtegninger og det kongelige våben i akvarel. Brevet er udfærdiget den 30. september 1717 og underskrevet af Hans Heinrich Bruhn, kong Frederik IV's lystgartner og slotsforvalter på Frederiksberg.

Derefter kom han tilbage til Gråsten, hvor han ifølge svendebrevet arbejdede i næsten to år. Dette brev er ligeledes skrevet på pergament, med smukke tegninger og prydet med Ahlefeldternes våben, dateret den 4. september 1719.

Samtidig må han af greve Carl Ahlefeldt være blevet ansat som slotsgartner, og han blev i denne stilling, indtil han i 1765 blev afløst af sin søn Dietrich Carl, efter at have været slotsgartner — 46 år. Han døde i Gråsten den 6. marts 1782.

Dietrich Carl Petersen, født 1734, kom først i gartnerlære hos faderen. De følgende tre år, fra 15. august 1751 til 15. august 1754, fortsatte han læretiden hos Hermann Adolph Hunaus, Kong Frederik V's lystgartner og

slotsforvalter på Odense slot. Hans lærebrev med det kongelige våben og pragtfulde dekorationer på pergament findes i museet på Sønderborg slot. Fra 1. februar 1755 til 3. marts 1756 arbejdede han som gartnersvend i slotshaven på Glyksborg. Svendebrevet med det hertugelige våben er underskrevet af Johann Gottfild Posshoff, slotsgartner hos hertug Friedrich på Glyksborg.

Dietrich Carl vendte tilbage til Gråsten for at være faderen til hjælp. 1756 overtog han efter faderen embedet som slotsgartner, og han virkede i 31 år indtil sin død, den 7. august 1796.

Dietrich Carl Petersen blev den 7. august 1767 gift med Karen Rahls, hun døde den 17. april 1778.

Som bryllupsgave modtog brudeparret en smuk sølvspiseske fra kong Christian VII. Den er præget med kongens monogram og årstallet 1767. Skeen har museet på Sønderborg slot erhvervet sammen med de omtalte pergamentbreve og Hans Peter Petersens originale optegnelser fra 1772.

Der var tre børn i ægteskabet:

1. Auguste Elisabeth, født 23. maj 1768 blev 1785 gift med Johann Friedrich Hunäus, hofgartner på Augustenborg.
2. Hans Peter Petersen, født 19. juni 1770, blev faderens efterfølger.
3. Moritz Petersen, født 22. august 1773, blev slotsgartner på Glyksborg.

Hans Peter Petersen, født 1770, fortsatte efter den første uddannelse i Gråsten sin læretid fra 12. september 1786 til 12. september 1789 hos Peter Petersen, kong Christian VII's hof- og lystgartner på Frederiksberg. Hans pergament-lærebrev er kunstnerisk udstyret med kongeligt våben, silkebånd med hofgartnerens laksegl P. P. i elfenbenskapsel.

1790 gik han til videre uddannelse på udenlandsrejser, der skulle strække sig over 6 år. Rejsen gik til England, Holland og Frankrig. Hertug Frederik Christian af Augustenborg udstillede ham rejsepas og anbefaling, dateret Christiansborg d. 31. januar 1790. Dette rejsepas er kalligraferet på bøttepapir; alle nævnte lære- og svendebreve etc. findes i museet på Sønderborg slot.

Hans Peter Petersen blev gift den 14. oktober 1797 med Marie Elisabeth Nielsen fra Augustenborg, født 20. oktober 1772, død 13. februar 1840.

Efter faderens død 1796 overtog han dennes embede som slotsgartner, og han blev i denne stilling i 44½ år indtil sin død den 24. april 1841.

Gartnerfamilien Petersen har derefter virket som Slotsgartnere på Gråsten uafbrudt i 121½ år.

Af Hans Peter Hansens to sønner blev den ældste, Frederik Christian, (1798—1868) slotsgartner på Gisselfeldt, den anden Dietrich Carl, (1802—1849) var købmand i Sønderborg. Dennes søn Hans P. Petersen, født 1828, blev kunst- og handlingsgartner, han havde lært i Vothmanns gartneri i Sønderborg og døde 1894 i Altona.

(fortsættes)

Alterlys som offer til kirken ved begravelse

Af Urban Schrøder

En af de ting, der gør studiet af Sønderjyllands kirkehistorie særlig interessant, er at se, hvor længe kirkeskikke har holdt sig i denne landsdel. Mange skikke og handlinger, der for længst er glemt i det øvrige Danmark, har været i brug her helt op imod vort eget århundrede og har derfor efterladt sig friske spor i overleveringen og erindringen. Her skal nævnes nogle tilfældige eksempler på den skik ved begravelse at skænke alterlys til kirken og bære dem foran kisten undervejs til kirkegården. Måske kan andre, der sysler med vor landsdels historie, nævne flere eksempler eller få lyst til at meddele noget om andre gamle kirkeskikke.

Da biskop *Stephan Tetens*, som 1819—47 styrede Als-Ærø stift, var blevet begravet på Ketting kirkegård 5. juni 1855, skrev hans tidligere tjener *Jørgen Lorentzen* en beretning om begravelsen til hans slægtning stiftamtmand *Peter Jacobsen Tetens*. Heri forekommer følgende omtale af alterlys: „Angaaende Alter Lysene da svarede Provsten [d. v. s. provsten for Als Sønder herred, sognepræsten i Ketting *Johannes Hoeck*] mig, at han troede, det var ganske Nødvendig, at der ligesom ved Bispinden, blev anskaffet to Lys, som jeg saa strax bestilte, de ere, som medfølgende Regning udviser, temlig dyre, men af reent Vox, som Provsten vilde have, kunde de ikke faaes billigere“ (Kirkehistoriske samlinger 7, II, s. 672). Fra landsdelens vesteregn stammer følgende to eksempler, som præsten i Visby *Gustav Seeger* anfører i sin håndskrevne sognekrønike: Den store Gaardejer *Knud L. Knudsens Begravelse* 22. Juni 1866 foregik med al tænkelig Højtidelighed; Kisten blev baaret fra Visby Hedegaard til Kirkegaarden, og „foran gik to Mand med Voksllys til Kirken og to med Lysestager“ (Pastor *Seegers Visby Sognekrønike* i uddrag og oversættelse ved *P. Feddersen Jensen*, 1952, s. 6). Det samme sås, da købmand og kirkeældste *Niels Peter Jacobsens ligfærd* holdtes 26. april 1883: „Foran Kisten blev der baaret to Alterlys med omvundne Flor og to Lysestager. Den hestod længe til hans Ære paa Alteret“ (samme sted s. 12).

Undertiden var alterlysenes gave ledsaget af to metalskjolde, der fæstnedes til lysene med bånd, og hvorpå læstes den afdødes navn og data. To sådanne skjolde opbevares endnu i Varnæs præstegård som minde om præsten *Nis Petersen Hoecks begravelse* 28. april 1881. De bærer påskriften: „*Nis Petersen Hoeck* geb: d: 22ten Aug. 1805. Pastor zu Warnitz d: 8ten Nov. 1864. Gest: d. 20. April 1881“. Lysene kunne i andre tilfælde

også være ledsaget af to metalkors. En hel samling af sådanne kors, alle af sølv, findes den dag i dag i Egen kirke.

Men kunne kirken ikke straks bruge de således erhvervede alterlys, måtte de opbevares til senere brug, hvilket nødvendiggjorde et særligt stykke kirkeinventar: Lysehylden. Et vidnesbyrd herom findes i Felsted kirke, hvor der på korets nordvæg hænger en sådan lysehylde, smukt udskåret og staferet. Den har været brugt endnu i mands minde og bærer årstallene 1786 og 1787 samt følgende indskrift i et malet våbenskjold: „Ubi tota firmaque securitas nisi in vulneribus salvatoris. Itagunti“ — på dansk: „Hvor findes den fulde og sikre vished undtagen i Frelserens sår. Gud, vær mig synde nådig“. Ret en passende indskrift med tanke på og som bøn for de døde, ved hvis ligfærd hyldens lys er blevet skænket.

Fortegnelse over dagbladsartikler 1956 vedrørende sønderjysk historie m. m.

Følgende forkortelsen er anvendt: Dan. = Dannevirke, Hejmdal, Dybbøl Posten, Tønder Amtstidende. Fl. A. = Flensborg Avis. Hzt. = Südschleswigsche Heimatzeitung. J. P. = Jyllandsposten. J. T. = Jydske Tidende. S. = Sønderjyden. V. = Vestkysten.

ALMINDELIG HISTORIE

- Andersen, S. A.: De nordslesvigske runeindskrifter, Dan. 13. 3.
Christensen, Olav: Sønderjyder i Bergen, Dan. 20. 12.
Christiansen, W.: Julestormene 1593 og 1717, V. 23. 12.
Friis, Niels: Slesvigske fodregiments gamle faner, J. T. 16. 2.
Lund, Hans: Den vestslesvigske Tidende, V. 9. 11.
Rudbeck, Fr.: Det sidste om Vogelgesang, J. P. 24. 1.
Schmidt, Aug. F.: Fra Sydslesvigs folkedigtning, Dan. 29. 8.
Schmidt, Aug. F.: Sønderjyske år, V. 16. 2.

ENKELTE LOKALITETER

- Brede: Schmidt, Aug. F.: Brede å, V. 25. 8.
Brøns: Schmidt, Aug. F.: Brøns å, V. 9. 6.
Haderslev: tw.: Den glemte Schweizerby i nærheden af Haderslev (Christiansdal), Dan. 4. 2.
Kliplev: L. L.: Kliplev kirke, J. T. 9. 2.
Møgeltønder: Friis, Niels: Møgeltønderorglet, J. T. 24. 12.
Varnæs: Kamphøener, Morten: Sagnet slynger sig om Varnæs og vigen, J. T. 1. 8.

- Vibæk: Brøgger, Poul: Vibæk mølle, J. T. 3. 8.
 Rends: Hansen, Godfred: Danmarks visitkort ved grænsen (Rends efterskole), J. P. 28. 5.
 Tønder: Nyholm, A.: Privatskoler og sprogkamp i Tønder 1851—64, V. 26. 10.
 Tønder: Nyholm, A.: Tønder private realskole 1861—64, V. 25. 9.
 Åbenrå: Bech, C.: Det gamle Åbenrå og dets originaler, Dan. 24. 9., 8. 19., 29. 10., 7. 11.
 Åbenrå: Spectator: Af Åbenrås bevægede pressehistorie, J. T. 8. 2.

SYDSLESVIG

- Angel: Schmidt, Aug. F.: Nogle oplysninger om Angel, Dan. 23. 7.
 Ellund: C.: 100 Jahre Pflgehaus Ellundfeld, Hzt. 20. 10.
 Flensborg: hj.: Die ersten Zeitungen der Fördestadt, Hzt. 6. 10.
 Før: hcj.: Beliebungen auf der Insel Föhr, Hzt. 7. 7.
 Garding: Pröchl, Kasper: Garding, Fl. A. 5. 6.
 Harrislev: b.: Die erste Privatschule in Harrislee, Hzt. 21. 4.
 Hollingsted: Telling, Søren: Hollingsted kirke, J. P. 12. 3.
 Horsbøl: — Die Kirche in Horsböll.
 Rendsborg: Wulf, Claus: Das Rendsburger Postamt vor 100 Jahren, Hzt. 21. 1.
 Slesvig: — Schleswigs Altstädter Schützengilde, Hzt. 30. 6.
 Tønning: Andresen, W. L.: En gammel dansk grænseby, V. 22. 2.

PERSONALHISTORIE

- Thiele, Kai: H. C. Andersen på Før, J. P. 6. 7.
 Mikkelsen, P.: Fra Daler til Rom (Georg Zoega), Fl. A. 21., 22. 6.
 Telling, Søren: Ved en grav og en kro i byen Slesvig (Doris Esselbach), D. 28. 4.
 Christensen, Olav: Hans den Ældre og hans styre, Dan. 11. 9.
 Winther, Chr.: Martin A. Hansen og Sønderjylland, Dan. 4. 12.
 Gregersen, H. V.: Niels Heldvads kirkehistoriske gerning, J. T. 5. 1.
 Thygesen, Frants: Andreas Hojer, en stor jurist, J. P. 17. 5.
 Andersen, Adolph: En af mændene fra 48 (Storkøbmand L. N. Hvidt), Dan. 17. 3.
 Svennson, A.: Redaktør Jessens sidste dage, J. T. 21. 7.
 Heimann, Heinz: Adolf Kielmann und Peder Schumacher, Hzt. 28. 4.
 Siewertsen, Benny: Den sønderjyske bondefører „Skipper Clement“s skæbne (Cornelius Petersen), S. 10. 8.
 Rønnenkamp, Chr.: Kammerherre Christian Rønnenkamp, Hzt. 15. 12.
 Friis, Niels: Vestkystens orgelbygger (Joh. Andreas Ohrt), V. 2. 5.

Rettelse: På side 9 i sidste nummer skal stå 6. lin. f. o.: På Ejderbægeret ser man flodguden hvilende ved en *kyst*.

Graasten Bank A/S
Kontortid 9—12 & 2—4
Lørdag 9—1
GRAASTEN

**Sønderjydske
Tæppefabrik**

**Haslev
Gymnasium**

Kostskole for Drengene

Eksamensret til Mellemskole-, Realskole- og Studentereksamen.

Alle Oplysninger ved Henvendelse til

Peter Kæstel
Rektor, Haslev

Snoghøj Gymnastik-
højskole
Fredericia.

3 Maaneders Sommerskole.
5 Vinterskole.
Skoleplan sendes.
Jørgine Abildgaard.

A. R. KJÆRBY A/S
HØJER

★

**VALLEKILDE
Folkehøjskole**

Henv. til *Jørgen Jessen*,
Vallekilde

HEJMDAL

Landsdelens Blad

**Brede Sogns
Spare- og Laanekasse**

Bredebro tlf. 41341

★

Stiftet den 1. maj 1875

Restaurant **Grænsen**

C. Heiselberg
Krusaa

Paul Thomsen

Krusaa
Kolonial, Spirituosa, Køkken-
udstyr,
Trikotage, Herreekvipering

Aktieselskabet

C. I. Christensens Papirhandel

ESBJERG

Sønderjyllands Kreditforening
Haderslev

AKTIESELSKABET

NORDISKE KABEL- OG TRAADFABRIKER

KØBENHAVN F.

**Spare- og Laanekassen
for Hobro og Omegn**

GRAM
KØLEANLÆG

Brødrene Gram A/S
Vojens

Bogtryk . Bogbind

Th. Laursens Bogtrykkeri

Jernbanegade 8 . Tønder . Telefon 21550

Støt vore annoncører

*Støt de sønderjydske
Indsamlinger*